

О. Б. Кошлатий

Найбагатший скарб Європи

(до 100-річчя унікальної знахідки під

Малою Перещепиною)

Полтава, ТОВ «АСМІ» 2012

Передмова

Наша Полтавська земля посідає особливе місце в історії і культурі українського народу, в творенні Української держави. Оспівана поетами, письменниками, композиторами і художниками Полтавщина є справжньою українською скарбівнею, бо багата національними коштовностями, як в прямому, так і в переносному значенні цього слова. Тут відбулися дві епохальні битви, що змінили плін усієї європейської історії: замовчувана, напівзабута битва об'єднаних військ під орудою очільника Литовсько-Руського князівства Вітовта із золотоординським військом у 1399 році і навпаки – дуже знаменита Полтавська битва, що стала катастрофою для потуг Гетьманщини зберегти автономію і відродити українську державність. Про ті події 300-літньої давності нагадують численні пам'ятники у Полтаві та на її околицях. А в історичному центрі посеред Корпусного парку височіє триумфальна колона слави з сяючим позолотою орлом. Але то — «саяво чужої слави», як влучно написав один полтавець. Одним із найбільш заслужених і титулованих воєначальників Російської імперії став генерал-фельдмаршал Іван Паскевич.

І все ж Полтавщині судилося стати духовною колискою відродженої України. Тут народився і мандрував полтавськими шляхами славетний філософ і поет Григорій Сковорода. У Полтаві з'явився такий феномен як зачинатель і класик нової української літератури Іван Петрович Котляревський з його геніальними творами. Ця земля дала Україні і світу письменників Євгена Гребінку, Миколу Гнєдича, Леоніда Глібова, Панаса Мирного, художників Дмитра Левицького, Володимира Боровиковського, Миколу Ярошенка та Марію Башкирцеву.

І, звичайно ж, – геніального Миколу Гоголя, про якого видатний французький письменник вірмено-російського походження Анрі Труайя написав: «В глазах западного читателя двумя столпами русской литературы являются Ф.М. Достоевский и Л.Н. Толстой; в глазах российского читателя оба они находятся в

тени невысокого роста человека с длинным носом, птичьим взглядом и саркастической улыбкой. Этот человек является, возможно, самым экстраординарным, гением-самородком, которого когда-либо знал мир».

З Полтавою, Гадячем пов'язані життя і діяльність Михайла Драгоманова і Олени Пчілки – матері геніальної Лесі Українки. На землі полтавській перебував, малював і написав поеми «Кавказ», «Єретик», «Сліпий», вірші «Заповіт», «Стоїть в селі Суботові» великий Тарас Шевченко.

Полтавщина дала у ХХ столітті цілу плеяду письменників: Остапа Вишню, Олеся Гончара, Павла Загребельного, братів Григорія і Григора Тютюнників, Василя Симоненка, Бориса Олійника, Дмитра Луценка композиторів Миколу Лисенка, братів Платона і Георгія Майбород, Олександра Білаша...

Всесвітньо відомий учений математик Михайло Остроградський, творець, один з основоположників ракетної техніки, генерал Олександр Засядько, теоретик космонавтики Юрій Кондратюк (Олександр Шаргей) – також наші земляки.

На вівтар української незалежності – політичної і духовної – поклали своє життя Симон Петлюра та його племінник патріарх Мстислав.

І це лише дуже побіжний перелік видатних постатей та подій, пов'язаних з Полтавщиною.

Історія і обставини знахідки

Але ж – про конкретний скарб у буквальному значенні цього слова. 29 травня (за старим стилем) 1912 року за північно-західною околицею села Мала Перещепина, на той час Констянтиноградського повіту Полтавської губернії (нині село Новосанжарського району Полтавської області), була виявлена одна з найсенсаційніших знахідок ХХ століття.

Два хлопчики-пастушки, сини козаків, 12-літній Федір Деркач і 14-літній Карпо Маджар, пасли худобу. Несподівано Федір, проходячи піщаною дюною, провалився в широку горловину великої посудини. Не змігши витягнути знахідку із землі сам, хлопець покликав на допомогу свого товариша Карпа. Удвох вони дістали, крім великого срібного позолоченого глека з двома ручками (амфори), ще кілька золотих чаш — і все це віднесли додому до Деркача, хата якого знаходилася за 200 сажнів від місця знахідки (за іншими версіями, хлопці сховали виявлені речі поряд із озером).

Діти покликали матір Деркача. Коли жінка побачила посуд, зовні схожий на церковні потири, вона злякалася і вирішила, що хтось обікрав церкву і сховав крадені речі. Тому веліла сину негайно все винести з дому: «А то ще й нам буде напасть!».

Однак у багатьох публікаціях повторюється стереотипна фраза, що «пастушки знайшли скарб на березі ріки Ворскли». Насправді ж, найкоротша відстань по прямій до Ворскли чотири кілометри, але це через непрохідну заболочену заплаву річки Тагамлик — лівої притоки Ворскли, що впадає в неї неподалік. Реально доступна дорога до Ворскли від місця знахідки пролягає через село Пристанційне у напрямку до Старих Санжар і становить не менше шести кілометрів.

Сучасні дослідники так характеризують місце знахідки: «Малоперещепинський скарб був виявлений біля схилу дюни, серед рухомих пісків другої надзаплавної тераси річки Тагамлик, при її впадінні у Ворсклу, за 0,8 кілометра на захід від сучасного села та 0,25 — 0,30 кілометра на північ від бруківки — колишньої ґрунтової дороги, що

з'єднує Малу Перещепину зі станцією Малоперещепинська та селом Пристанційне... Для закріплення дюн тут, у 1960х роках, насадили сосновий ліс»[7, 14].

Тим часом про знахідку повідомили волосним стражникам. Наступного дня туди прибув урядник Осипенко із селянами-землекопами. Організовані під його наглядом розкопки дали приголомшливий результат: величезний скарб — понад 1 000 предметів (за іншими даними понад 800) — залягав на глибині 0,2 — 1 метра у ямі діаметром приблизно 1,5 метра. Слідом за «офіційними особами» з'явилося й чимало охочих поживитися жителів села. Унікальна знахідка була значною мірою зруйнована і розграбована. Видатний український археолог, мистецтвознавець, а на той час хранитель Ермітажу, Микола Макаренко з боєм описував поведінку місцевого люду[14].

Жителі села, натовпом оточивши пагорб, один поперед одного тягли з піску речі, рвали, ламали, кидали під ноги уламки знайдених предметів, шматували собі «на пам'ять» частинки золотих пластинок фольги, тут же жбурляючи їх під ноги, бо сусіди знаходили більші. «Золота лихоманка» охопила майже все село. Коли ж набралось досить багатовностей, місцевий урядник передав їх становому приставу. Останній звелів скласти їх посеред канцелярії, залишивши лише одного «дядька» охороняти знахідки, а сам поїхав у справах, доручивши учасникам «розкопок» продовжувати пошуки. Поки речі два дні перебували у канцелярії, «добросердні» охоронці дозволяли односельцям брати деякі «дрібнички» собі.

А один із відкривачів скарбу — Карпо Маджар — у 1965 році у своїх спогадах навів таку деталь. Одним із перших для експертної оцінки знахідок був запрошений місцевий зубний технік чи дантист. То коли він після «успішної експертизи» виходив із приміщення, де перебували знайдені речі, його кишені стали помітно витинатися.

Звістка про нечуваний скарб скоро досягла Полтави, а згодом і Петербурга. До Малої Перещепини Полтавським губернським земством був відряджений член Полтавської ученої архівної комісії Ілля Зарецький, а з Археологічної комісії із Петербурга відбув згаданий уже вчений, наш земляк Микола Макаренко. Саме

завдяки цим двом дослідникам був усе ж таки збережений, в основному, цей унікальний археологічний комплекс. Вони також надали перші детальні звітні описи обставин відкриття і складу скарбу.

Ось як пише Ілля Зарецький: «...Я 1 июня отправился на место находки в Малую Перещепину.

Местность, где найден клад, представляет сыпучие пески и лежит у околицы с. Малая Перещепина саженьях в двухстах от шоссе, идущего от станции Малая Перещепина до с. Малая Перещепина, сейчас за лесом идущим от самой станции в версте от последней.

Неподалеку от места находки, несколько ближе к станции, справа у шоссе, имеется небольшое озерко. Самое место находки не представляет ничего выдающегося среди общей волнистой песчаной местности, здесь нет вблизи ни курганов, ни других каких-либо искусственных насыпей. Место находки клада представляет небольшую площадку среди песчаных бугров (дюн), прометенную от сыпучего песка до более плотного черноватого древнего культурного слоя. На площадке этой видны мелкие черепки доисторической глиняной посуды и свежеразломанные кусочки сгнившего дерева, выброшенные при раскопке. В окрестности по пескам неоднократно были находимы мелкие древние предметы: наконечники копий и стрел из бронзы и железа, подобные находимым у нас везде по дюнным пескам. Преданий о зарытом здесь кладе у местных жителей не сохранилось.

По прибытии на место находки клада здесь представилась картина такого рода. Еще издали видно было, как непрерывно взрослые и дети, мужчины и женщины с заступами на плечах, одни шли из села к месту находки, а другие обратно к селу и в разные стороны, на месте находки рылось человек двадцать разного возраста и пола в песке, кто как хотел. Вокруг копачей стояли любопытные, прибывшие с разных мест»[4].

Називають ще одну людину, причетну до збереження скарбу, — помічника справника Федоровського. Він також ужив необхідних заходів, щоб знахідки не

розійшлися по руках і не були безповоротно втрачені для науки. Саме він доповів про знахідку губернаторові, а той, у свою чергу, археологам у Петербург.

Незважаючи на прорахунки місцевої влади при веденні розкопок і неналежну охорону знайдених речей, Ілля Зарецький, а згодом Микола Макаренко організували збирання і охорону стародавніх речей, опитування учасників самочинних розкопок, зафіксували свідчення очевидців. Усі зібрані у поліцейській канцелярії предмети їхніми зусиллями спочатку були перевезені у повітовий центр — місто Костянтиноград (сучасний Красноград Харківської області), потім — до губернського центру — міста Полтави, а вже звідти, за розпорядженням царя, скарб доставили до Археологічної комісії Санкт-Петербурга. Деякі речі були скуплені Б. І. Ханенком і також передані ним Археологічній комісії[11,14].

Пізніше знахідки зайняли чільне місце серед колекцій Імператорського ермітажу. Деякими предметами з них відкриваються музейні експозиції Ермітажу. Так, візантійську експозицію відкривають золоті амфори Малоперещепинського комплексу, більших і важчих за які немає в жодному музеї світу.

Оскільки основний комплекс речей із Перещепинського скарбу потрапив до музейних фахівців, то уже в 1914 році тодішній голова Імператорської археологічної комісії граф А. А. Бобринський виступив із доповіддю про цю знахідку перед Міжнародним археологічним конгресом у Лондоні. Розповідати було про що: і за кількістю, і за складом речей Перещепинський скарб являє собою унікальне явище в археології Східної Європи. Це — найобширніше зібрання дорогоцінностей будь-коли знайдених на теренах України і одне з найбільших у Європі. Нам, пересічним людям, важко навіть досягнути не тільки історичну і культурну, а й матеріальну цінність цього комплексу, у складі якого тільки предметів із дорогоцінних металів нараховується близько 75 кг (25 кг — золотих та електрових і 50 — срібних). Електровим (електроном чи електрумом) називався сплав трьох частин золота з однією частиною срібла, але бували нерідко і відхилення від цих пропорцій.

Тому є підстави вважати Малоперещепинський скарб найбагатшим скарбом I тисячоліття нашої ери на території Європи, колишніх Російської імперії і Радянського Союзу, про що свідчать численні енциклопедичні та довідкові видання різними мовами світу.

Очевидно, що не всі знахідки з Малої Перещепини потрапили до Петербурзького ермітажу. Частина, переважно дрібних предметів, «осіла» в руках учасників самочинних розкопок і пошуків, і їхні сліди загубились на антикварних ринках та в приватних колекціонерів старовини як у Росії, так і за кордоном. Деяку частину знахідок ще упродовж майже 10 років скуповували для Полтавського земського музею археологи-ентузіасти В. М. Щербаківський та М. Я. Рудинський. Однак основна частина комплексу, в тому числі пізніше вилучена з українських музеїв, збереглася без істотних втрат у колекції Ермітажу, переживши лихоліття революцій та воєн.

Є дані, що село Мала Перещепина після 1912 року почало помітно розбудовуватись: з'явилися нові будівлі, багато жителів прикупили худобу, поновили господарські знаряддя тощо. Тож можна припустити, що у людей «лишилась» якась частина дорогоцінних виробів, які згодом реалізувались перекупникам, ювелірам та зубним технікам.

Київська газета «Маяк», видавцем якої був полтавець, письменник, художник і громадський діяч Г. О. Коваленко, у травні 1913 року писала: «За Перещепинський скарб Археологічна комісія прислала полтавському губернаторові 45 000 рублів, щоб половину цих грошей було видано перещепинській сільській громаді, в землі якої було знайдено скарб, а другу половину — хлопчикам-пастушкам, що його знайшли». За твердженням процитованих вище авторів В. В. Приймака і О. Б. Супруненка «хлопці стали помітними власниками. За повідомленням Ф. М. Сиволапа, уродженця с. Гринівщина (нині с. Кустолово-Суходілка сусіднього Машівського району — Авт.) поблизу Малої Перещепини (насправді це село за 14—15 км від місця знахідки. — Авт.), який особисто знав обох «відкривачів» скарбу, перший з них — Федір Деркач

— дожив до старості і помер у Полтаві в кінці 1960-х років. Другий — Карпо Маджар — придбав млина, мав пару волів, коней. У громадянську війну воював, напевне, проти більшовиків. Тому-то його і «розкуркулили», заславши до Сибіру»[14].

Однак у вищезазначеній цитаті чи то у твердженні авторів, чи у свідченні Ф. М. Сиволапа вкралась неточність, а насправді — все було навпаки. Автору цих рядків, а тоді у 1965 році учневі випускного класу Малоперещепинської школи, довелося слухати разом із учителями й іншими учнями розповідь — спогади живого(!), правда, не дуже здорового, Карпа Івановича Маджара. Однак його уже тоді слабке здоров'я зумовлене було серйозним пораненням на фронті Великої Вітчизняної війни. А про свого «напарника» Федора Деркача він розповідав, що той загинув у сутичці з червоноармійцями, бо числився на службі у полтавському арсеналі, а допомагав супротивникам більшовицької влади, як тоді казали — «бандитам».

А ще Карпо Маджар стверджував, що ні за царської, ні за радянської влади він ніякої винагороди не отримав за віднайдений скарб. Наскільки щирим був оповідач — тепер можна тільки гадати. Але що це був саме Карпо Маджар, а не Федір Деркач, знають десятки, якщо не сотні малоперещепинців. До того ж у кімнаті музею місцевої школи є відповідні матеріали, у тому числі фото Маджара, зроблені, очевидно, приблизно у ті ж 1960ті роки. У праці[6] на ст. 749 наведено інше фото, на якому зображені учні Малоперещепинської школи, що вийшли разом з Карпом Маджаром на західну околицю села, і він вказує рукою в той бік, де було знайдено скарб. До речі, серед учнів — членів історичного гуртка — кілька моїх однокласників, і було це в той самий день 1965 року, коли відкривач скарбу ділився з нами своїми спогадами.

Ще одна дивна неточність, що стосується Малоперещепинського скарбу. У Полтавському краєзнавчому музеї в одній з вітрин експонуються копії чи муляжі окремих його предметів з таким написом: «Речі з Перещепинського скарбу. VII ст. н. е. Випадкова знахідка К. І. Маджара та Ф. І. Сабадаша, 1912 р.». Звідки з'явилося тут ще це прізвище — Сабадаш — не зрозуміло, але такий напис існував протягом

багатьох років. Мабуть, скарби — на те вони й скарби, щоб були оповиті якимись таємницями та дивами.

Склад скарбу

Перші дослідники скарбу І. О. Зарецький та А. А. Бобринський, детально описуючи всі знахідки, поділяють їх на дві групи: 1) предмети зі срібла; 2) предмети золоті. При цьому скрупульозно вказуються розміри та вага речей. Текст доповнюють доволі якісні фотографії.

За розповідями учасників пошуків, знайдені речі лежали у піску в такому порядку: зверху знаходилися золоті та срібні кубки разом зі скляними келихами з тонкого зеленкуватого скла, нижче лежали блюда, глеки, інші предмети, які частково стояли чи напівлежали навкруги великої амфори. Якраз ця амфора й була першою знайдена хлопчакмипастушками. У вертикальному положенні знаходилося й велике срібне блюдо з монограмою Христа (Христоромою). Майже поряд розташовувалися предмети озброєння, спорядження коня та інші дрібні знахідки[14].

Склад Малоперещепинського скарбу виявився неоднорідним за місцем виробництва чи походження речей — він містив такі групи предметів: візантійські, іранські (персидські), аварські, кочівницькі або «варварські». Виходячи з цього, фахівці вважають, що скарби, імовірно, накопичувалися протягом тривалого періоду: одні предмети були подарунками від іноземних правителів, інші — військовими трофеями, треті — покупками. Величезний набір речей Середньовіччя (як уже зазначалося, за різними даними від 800 до 1 000 предметів) сучасниками сенсаційного відкриття сприймався як неймовірно багатий скарб, схований у землі і не забраний власником через якісь трагічні обставини. А. А. Бобринський як прихильник такої версії писав: «...Недолговечны были эти проблески безграничной власти и несметных богатств, был то Тамерлан или аварский хан в полтавских степях. Прошли года, и перещепинским владыкам пришлось в свою очередь испытать все ужасы страха перед победоносным врагом. Приходилось спасаться бегством. С востока

надвигаются новые еще более одичалые и сильные племена, и противостоят им нет возможности. И вот, в песчаных дюнах близ Полтавы славянский князь наскоро закапывает и упрятывает свои сокровища. И надо ему отдать справедливость, — запрятал их хорошо»[14].

Однак пізніше учені дійшли висновку, що знайдені коштовності є частиною багатого поховання надзвичайно впливової особи. Про це свідчили знайдені фрагменти деревини — імовірно, саркофага, колись оббитого шовковою прошитою золотом тканиною і оздобленою квадратними золотими пластинами. Але людських останків у ньому не виявилось. Лише в 1963 році на місці знахідки археолог А. Т. Сміленко виявила чорні, схожі на вуглини, грудки і шар золи, що дало підстави ученим припустити, що померлий був спалений, а в дерев'яний саркофаг з коштовностями зсипали попіл і залишки перепалених кісток. А науковий працівник Ермітажу З. А. Львова пише: «О присутствии в 1912 году отдельных мелких фрагментов костей свидетельствовал в 1963 году и один из бывших находчиков — К. И. Маджар»[8]. Отже це ще одне авторитетне документальне свідчення, що саме Карпо Маджар дожив до 1960-х років, а не Федір Деркач.

Відсутність над могилою якихось розпізнавальних знаків — кургану, надгробка чи іншої споруди — свідчить про те, що поховання відбувалося, скоріше всього, таємно. Завдяки цим пересторогам могила залишилася не розграбованою.

Сучасні дослідники, зокрема кандидат історичних наук О. Б. Супруненко, усі речі Малоперещепинського комплексу поділяють залежно від призначення на п'ять груп[7,14].

1. Посуд. Налічується 17 золотих та 19 срібних посудин різного походження. Найбільший у цій групі предмет — висока (51,1 см) позолочена срібна візантійська амфора вагою близько 8 кг. Стосовно ваги цієї амфори у різних авторів є великі розбіжності. Так, І. О. Зарецький вказує вагу 19 фунтів 7 золотників, що при перерахунку дорівнює 8,08 кг, а А. А. Бобринський — аж 55 фунтів, що відповідає 22,52 кг. Останню величину повторює і полтавський історик В. Н. Жук у своїй роботі [3].

Напевно, треба довіряти І. О. Зарецькому, який особисто в перші дні після відкриття комплексу дослідив і описав знайдені предмети. Щодо висоти амфори, розбіжності несуттєві: у І. О. Зарецького — 11,5 вершка, або 51,1 см, у А. А. Бобринського — 0,53 м. Щоправда, у праці[14] вказується цифра 48,5 см. Ручки амфори виконані у вигляді дельфінів, поверхня прикрашена смугами рослинного орнаменту. Решта посуду — це різноманітні вази, блюда, чаша, фруктівниця, 11 кубків, ритон (посудина із золота для пиття у вигляді рогу, прикрашеного рельєфними поясками), ложечка та золоті обкладки дерев'яної посудини. Також були виявлені уламки келихів з тонкого скла.

Серед золотих речей виділяється велика масивна овальна ваза, і тут дані двох перших дослідників практично збігаються: за А. А. Бобринським довжина 0,29 м, вага 4,5 фунта, або 1,84 кг; за І. О. Зарецьким довжина 6,5 вершка, або 0,289 м, вага 4 фунти 41 золотник, тобто 1,82 кг. Ще більший красивий глек сасанідського типу висотою 7 вершків (за І. О. Зарецьким), або 31,1 см і вагою 6 фунтів 86 золотників, тобто 2,824 кг.

Багато речей мають велику художню цінність і є справді шедеврами мистецтва. Зокрема великий інтерес викликає блюдо Патерна — єпископа міста Томи на узбережжі Чорного моря V—VI століть (нині Констанца, Румунія). Блюдо виготовлене з деталей різних часових меж, зокрема дно — з величезною монограмою Христа (Христогограмою) — було пізнім, а вінця-криси — ранішими на два століття. З іранських предметів відомим є блюдо царя Шапура (ще Сапора), на якому зображено сцену царського полювання. На жаль, воно збереглося у фрагментах.

2. Предмети особистого убору. До скарбу входять 69 візантійських золотих монет — солідів різних імператорів VII століття. Із них 26 монет утворювали масивне намисто, 33 — слугували для нашивання на одяг. Решта предметів цієї групи — сім браслетів, прикраси (пряжки, накладки, наконечники) кількох поясних наборів, уламок шийної гривни, золота сережка, сім золотих перснів зі вставками з дорогоцінних каменів: аметистів, сапфірів, гранатів, гірського кришталю й смарагдів тощо. До символів влади належав золотий скіпетр.

Особливу роль серед названих прикрас відіграли золоті персні. В останні десятиріччя вченим удалось на їхніх щитках прочитати вигравіювані монограми власників — засновника болгарської династії Дуло-Органи (ще Бу-Юргана) і його наступника, племінника (по матері) хана Кубрата (ще Куврата). На двох персях-печатках грецькою мовою написано «Кубрат» та «Кубрат патрицій», або «Куврат патрикій». Цікаво, що серед поясних підвісок виявився і особистий (родовий) знак Кубрата — тамга (тризубець, «тризуб»), який пізніше став родовою емблемою великих князів Київських, а нині, з невеликими видозмінами, прийнятий як Державний Герб України.

3. Кінське спорядження. Включає пару срібних стремен і пряжок до них, різноманітні багато орнаментовані бляшки і наконечники ременів, срібні з позолотою накладки від сідла.

4. Зброя і захисний обладунок. До комплексу входять залізний меч, що майже повністю зберігся, з кільцевим навершям із золотим облицюванням рукоятки й піхов, срібні з позолотою обклашки щита і сагайдака, залізна сокирка та кілька видів клинкової зброї: фрагменти інших мечів і кинджалів.

5. Залишки поховальної споруди — 250 квадратних (6,6x6,5 сантиметрів) золотих пластинок, — імовірно, прикраси дерев'яного саркофага та дрібні цвяшки для кріплення оздоблення.

Версії щодо походження Малоперещепинського скарбу

Питання про те, кому ж належали Малоперещепинські знахідки, завжди цікавило дослідників. Скарб пробували віднести до старожитностей антів або вважали багатю здобиччю давнослов'янських князів тощо. Такі припущення А. А. Бобринського уже цитувалися вище. Лише пізніше Малоперещепинський комплекс був віднесений ученими до окремої групи старожитностей — поховань вищої знаті VII—VIII століть, що отримала назву «Пам'ятки перещепинського кола». Прикметно, що ще два схожих комплекси, хоч і менш масштабні та бідніші, виявлені

також у Поворсклі — поблизу с. Макухівка під Полтавою (1882 рік) та с. Зачепилівка неподалік Нових Санжар (1928 рік).

Про першу знахідку І. О. Зарецький у вищезазначеній праці пише: «Из таких находок можно указать на клад, найденный мальчиком-пастушком в дюнных песках в пяти верстах от Полтавы при деревне Макуховке, на р. Коломак в 1882 году. В этом кладе, по рассказам очевидцев, также было много предметов из золота, но почти все они пропали навсегда, попав в плавильный тигель. И лишь несколько вещей пишущему это удалось купить...»[14].

Завдяки знайденим монетам час захоронення Малоперещепинського скарбу визначають досить точно — VII сторіччя. Як уже вказувалося, до його складу входить дві основні групи речей. Перша походить з Візантії, Персії та інших регіонів, а інша належить до так званого «варварського кола» і є виробами степових кочовиків, що заселяли величезні простори від Карпат до Монголії. Ці «варварські» вироби з Малоперещепинського комплексу мають явну схожість з речами інших багатих кочівницьких поховань Північного Причорномор'я. Схожість цих пам'яток, виявлених у різний час, дозволила археологам висловити думку про особливу «перещепинську» культуру, залишену якимось кочовим народом, що проживав на степових просторах Причорномор'я у VII—VIII століттях. З писемних джерел відомо, що в VII столітті на цих територіях існувало два державних об'єднання — Велика Болгарія і Хозарський каганат. В історичній науці радянської доби тривалий час панувала хозарська версія, що спиралась переважно на теоретичні викладки. Більшість же учених, слідом за німецьким археологом Й. Вернером, відносить Малоперещепинський комплекс до числа болгарських поховань. Й. Вернер, який тривалий час вивчав середньовічні кочівницькі старожитності Європи, побував на місці знахідки ще в роки Другої світової війни. Пізніше до нього приєднався австрійський дослідник В. Зайбт і болгарські історики та археологи. Ретельно вивчивши предмети комплексу, дослідники прочитали грецькі написи на персях-печатках і уже в своїй монографії 1984 року Й. Вернер зміг авторитетно

заявити: Малоперещепинський скарб є комплексом речей, пов'язаних з похованням хана Кубрата — правителя Великої Болгарії, що помер у 660 році. Ця гіпотеза, підтримана болгарськими дослідниками, стала пануючою в болгарській історичній літературі та науково-популярних виданнях, потрапила на сторінки підручників і навчальних посібників. Нині вона має чимало прихильників і серед учених України, Росії та інших країн[3,8,13].

Серйозну підтримку болгарська версія отримала порівняно недавно, після публікації в 1993-ому і 1994 роках російського перекладу болгарського літопису XIII століття Газі-Барадж, що входить до зводу літописів, складеного в 1680 році.

Газі-Барадж повністю перевертає уявлення про хід історичних подій у степових районах Східної Європи середини I тисячоліття нашої ери. За його даними, земля предків болгар, якою правив данник і союзник хозар Бат-Боян, розміщувалась у Подніпров'ї. Захопивши східні землі каганату — Велику Болгарію, Прикубання і Приазов'я, хозари не поширили владу на володіння свого союзника — хозарських представників з військом на землях Бат-Бояна у Подніпров'ї не було. Не було їх і в районі Полтави, де відкрито Перещепинський комплекс. І його можна з повним правом услід за Й. Вернером вважати місцем поховання кагана болгар Кубрата, — стверджує російський вчений З. А. Львова [8].

Кубрат, син Албури (за іншими даними — ім'я батька Аскал або Аскел) народився приблизно в 600 році. З малих років виховувався при дворі візантійського імператора. У віці 12 років був хрещений. Під час правління його попередників кочував між аулом Аскал (древнє аланське поселення на місці сучасного Києва) і аулом Харька на Аксу, а ставкою мав аул Балтавар (болгарське місто на місці сучасної Полтави). У 620 році він стає болгарським правителем — балтаваром — васалом авар, змінивши на троні свого дядька Органу (Бу-Юргана), після його спроби в 619 році перейти в християнство. У 629 році Кубрат приймає титул хана (князя) Великої Болгарії з наступним приєднанням до своєї держави земель Західного

Тюркського каганату. А в 632—640-х роках Кубрат об'єднав під своєю владою кілька болгарських племен і домогся незалежності від авар[3,9].

У 660 році (за іншими даними у 667-ому) Кубрат у віці приблизно 60 років помер і після цього почалася міжусобна боротьба між п'ятьма його синами, кожному з яких батько ще за свого життя виділив уділ.

Під натиском хозар молодший син Кубрата Батбак (ще Батбай) піднявся вгору по Волзі і в межиріччі Волги та Ками заклав підвалини Волзько-Камської тюркомовної Булгарії (теперішня Автономна Республіка Татарстан у складі Російської Федерації), яка прийняла державною релігією іслам, і волзькі болгари створили ісламську цивілізацію, ведучи боротьбу зі степовими народами та руськими князівствами, а згодом — Московією.

Середній син Аспарух (ще Ісперіх) зі своїми людьми йде за Дунай. На Балканах болгарська держава, очолювана цим ханом у 680 — 700-их роках, об'єднала древніх болгар і нащадків древніх фракійців, а також слов'янські племена так званої болгарської групи, які оселилися тут в VI—VII століттях. Після перемоги над візантійською армією в районі гирла ріки Дунай у 681 році була заснована Дунайська Болгарія або Перше Болгарське царство, уже слов'янське.

Цей невеликий екскурс в історію болгар по смерті Кубрата був необхідний, щоб згадати про ще один археологічний комплекс — Вознесенський, який частина дослідників пов'язують з Аспарухом, а інші — з Кубратом. У 1927 році у зв'язку із запланованим будівництвом ДніпроГЕСу була створена археологічна експедиція під керівництвом відомого українського історика — академіка Д. І. Яворницького, яка мала провести дослідження на території, що потрапляла в зону затоплення. У 1930 році вчені працювали в районі майбутнього спорудження заводів-гігантів Запорізького промвузла. При обстеженні плато біля села Вознесенка (нині в межах м. Запоріжжя) був виявлений обширний могильник, що налічував близько 50 курганів, і залишки валу із землі та щебеню. Всередині цього укріплення археологи відкрили вимощений камінням круглий майданчик діаметром близько 6 м, а в його центрі на

глибині 2 м виявились обгорілі людські кістки, каміння та залізні наконечники стріл. Вірогідно, це було поховання з трупоспаленням. Поряд виявили круглу яму діаметром близько 70 см і глибиною до 90 см. Вона була доверху заповнена металевими речами; серед іржавого металу то тут, то там виблискувало золото і срібло. Цей скарб отримав у науці назву Вознесенського чи Кічкаського. До його складу входило багато залізних кінських стремен і вудил, наконечників списів і стріл, мечі, шаблі, пряжки тощо. Налічувалось також близько 1 500 дрібних золотих і бронзових предметів — пряжки, персні, бляшки, золоті обклашки сідел тощо, загальною вагою 1 кг 200 г, а також срібні посудини, що використовувалися у християнській літургії — кадила, дискоси. Золотих предметів було знайдено близько 200, срібних — кілька десятків[12].

За своїми масштабами й історичним значенням Вознесенський скарб поступається лише Малоперещепинському. На жаль, чітко датованих предметів, наприклад монет, у складі скарбу не виявилось. До числа речей, що найкраще збереглися, відноситься відлита зі срібла фігурка орла зі змією в кігтях вагою понад 1 кг і висотою 21 см. На грудях орла вирізана монограма — латинський хрест із грецькими літерами по краях, що утворюють слово «ПЕТРОС» (імовірно, власне ім'я). До скарбу входила також фігурка лева.

Археолог В. І. Грінченко, що знайшов скарб, датував свою знахідку VIII століттям і писав: «Состав предметов Вознесенского погребения указывает на то, что они принадлежали не одному, а нескольким, может быть, многим лицам. Они, без сомнения, не могли умереть одновременно естественной смертью. Причиной такой преждевременной смерти мог быть неудачный бой, восстание в войске или какая-то серьезная катастрофа, во время которой погибли полководцы и некоторое количество воинов. Эта катастрофа, по всей вероятности, поставила в безвыходное положение оставшихся в живых, и они были вынуждены сжечь вместе с телами своих полководцев и товарищей воинские регалии — орла и льва, чтобы не достались врагу»[12].

Колишній заступник начальника експедиції М. А. Міллер у 1943 році виїхав у Німеччину, а після війни емігрував у Канаду. У 1951 році він опублікував статтю «Могила князя Святослава». У ній Міллер пробував довести, що поховання на Вознесенському плато являє собою могилу київського князя Святослава, який загинув у 972 році в нерівному бою з печенігами. У числі предметів, які включав загадковий скарб, було виявлено кілька корабельних цвяхів. Це, можливо, вказує на обряд спалення у ладї, що широко побутував у норманів і був принесений варягами на землі Східної Європи. Князь Святослав вважається потомком варязьких князів Рюрика й Ігоря, отже, цей обряд міг бути зроблений і з його прахом. Та й місцезнаходження поховання не суперечить даним історичних джерел, за якими Святослав загинув десь біля дніпровських порогів.

Ця версія походження Вознесенського скарбу, однак, не єдина, не найголовніша і, найімовірніше, помилкова: скарб датується VIII століттям, а Святослав жив на двісті років пізніше.

Існує досить аргументована гіпотеза, згідно з якою поховання на Вознесенському плато треба пов'язувати з іменем хана Аспаруха. Цієї версії дотримується, зокрема, ряд болгарських учених. Один із них — Г. Костов — за допомогою Дніпропетровського телебачення зняв документальний фільм «Срібний орел хана Аспаруха». Обставини смерті хана достовірно не відомі: існує гіпотеза, що він загинув на початку VIII століття у битві з хозарами десь на північно-східних кордонах своєї держави (є варіант — у Подніпров'ї). У такому разі Вознесенський поховальний комплекс може являти собою могилу Аспаруха[3].

Співробітниця Ермітажу З. А. Львова висунула ще одну версію походження Вознесенського скарбу. Вона вважає, що така подія, як похорон хана Великої Болгарії, могла бути пов'язана не з одним, а, як мінімум, із двома пам'ятниками. Першим із них став поминальний комплекс біля села Вознесенка. Десь на цьому майданчику або поблизу могло відбутися спалення останків хана, у момент якого в безпосередній близькості від багаття перебували і речі самого Кубрата, і призначена

для жертви зброя та спорядження наближених до нього воїнів. В одній із ям на території поминального жертовника на Вознесенській горі і було знайдено бойове спорядження дружини покійника зі слідами перебування у вогні, очевидно, принесене в жертву. На це місце згодом стали приходити люди і влаштовувати тризни на честь померлого хана (залишки цих тризн виявлені археологами в іншій ямі). Прах же хана в облицьованому золотом дерев'яному саркофазі разом із його скарбами був відвезений далеко на північ, у місця родових кочовищ Кубрата, і захований в районі, нікому не доступному — у піщаних дюнах поблизу сучасного села Мала Перещепина[9].

І є ще одна, четверта версія походження Вознесенського скарбу. Ряд учених вважають, що цей скарб так само, як і знахідки біля Малої Перещепини, належить до однієї культури і, отже, залишені народом, що проживав у степах Причорномор'я в VII—VIII століттях. На їхню думку, цим народом могли бути тільки хозари...

Поки науковці продовжують дискусії щодо походження Малоперещепинського скарбу, на місці знахідки відбулось увічнення пам'яті хана Кубрата.

У 1989 році делегація Болгарської Народної Республіки, працівники відділу археології Полтавського краєзнавчого музею та керівництво села на місці знахідки скарбу встановили перший пам'ятний знак, який мав вигляд азбестоцементної труби, забетонованої в землю, і в майбутньому мав бути замінений. 18 серпня 2001 року під час I Всеукраїнського собору болгар було встановлено новий пам'ятник (у вересні 2011 року відбувся ювілейний — 10-й з'їзд). На піщаній основі розміщений постамент із брили чорного граніту, а на ньому встановлено вертикальну необроблену брилу з такого ж каменю. На лицьовому відполірованому боці обеліска зображення «тамги» — родового знаку хана, під яким напис: «В єднанні сила. Великий Кубрат VI—VII століття. Р.Х. От бога поставен Владетел на стара Велика Болгария. От Болгари Украинци 18 август 2001 г.» [2,5].

Пам'ятаючи свою історію, болгари України думають не лише про її збереження, а й розвиток. У 2008 році при посольстві Болгарії в Україні було створено

Міжнародний благодійний фонд «Хан Кубрат», який зініціював проект розвитку інфраструктури навколо пам'ятника Кубрату з тим, щоб у подальшому включити його в туристичні маршрути по Україні. Планується спорудити пам'ятну арку, капличку, готель, стоянки для автомобілів та інші елементи благоустрою[10].

«Кубрат збирає своїх нащадків» — таку назву мав черговий собор болгар, який відбувся у Малій Перещепині, на могилі хана Кубрата 9 червня 2012 р. Кілька сотень людей приїхало з різних куточків України та зарубіжжя, аби побувати на святі з нагоди 100-річчя від дня знахідки скарбу (поховання) хана Кубрата і з нагоди 1380-річчя заснування Старої Великої Болгарії.

На урочистостях, які організувала редактор всеукраїнської газети «Роден край» Дора Костова, побували перший секретар посольства Болгарії в Україні, колишній депутат Верховної ради України Микола Габер, депутат Полтавської обласної ради Дмитро Хрістов, начальник відділу культури Одеської ОДА Ольга Тарасова, головний редактор газети «Голос Криму» Ельдар Сеїдбекигов та багато інших. Татари Криму теж вважають Кубрата батьком своєї нації.

Зазначалось, що болгари за чисельністю — шоста нація в Україні, а це понад 200 тисяч громадян нашої держави, більшість з яких проживає в Одеській області. Відбувся круглий стіл на тему подальшого благоустрою місця поховання хана Кубрата і будівництва тут туристичного центру. За словами учасників собору, понад 60 млн. болгар, які живуть у різних країнах світу, можуть стати потенційними відвідувачами цього святого для їх народу місця, своєрідної болгарської Мекки.

Дора Костова презентувала гостям свята тематичні значки і зачитала звернення до Президента Російської федерації з проханням повернути болгарам ті скарби, які були знайдені у Малій Перещепині і вивезені опісля до Петербургського Імператорського ермітажу. Усі присутні поставили свої підписи під цим документом.

І наостанок ще одна цитата із праці А. А. Бобринського: «Минули века, прежде нежели ветер снес песчаные насыпи и пастушки села Малой Перещепины выгребли из тайника золотую и серебряную утварь. Тщательно сохранили эти сокровища в

течение многих столетий малороссийские пески, эти немые свидетели стольких народных передвижений. В самом деле, Украина в эпоху средних веков составляла излюбленный путь для странствий бесчисленных племен, и не удивительно, что Малороссия представляет настоящую сокровищницу кладов и остатков старины всех времен. И ныне, восхищаясь Перещепинским кладом, с его великолепными тяжеловесными образчиками средневековой утвари византийского ювелирного дела, мы поневоле позабываем о тех диких сценах грабежа и тех потоках крови, которым потомство, как-никак, обязано сохранением перещепинских сокровищ до наших дней»[1].

Автор цього нарису зовсім не претендує на повноту висвітлення даної теми. Як людина, що виросла неподалік від місця описаних подій і випускник Малоперещепинської школи, я не лише чув численні розповіді земляків про ту давню сенсаційну знахідку, але й слухав у школі в 1965 році докладні спогади одного з відкривачів комплексу — Карпа Маджара. Водночас у численних — десятках публікацій різного рівня і ґатунку я зустрів масу розбіжностей, неточностей, а то й просто міфів — вигадок на кшталт згаданого вище трафарету: «на березі Ворскли» або: «однажды в 1920 году» (!?) і далі: «один из них (це пастушок — Авт.) провалился в песок по пояс. Когда его вытащили, оказалось, что он упал в большой золотой сосуд» (!). Ну, така посудина одна могла б заважити 75 кг, як увесь скарб. В одній із книг про найвидатніші скарби написано, що скарб знайшли хлопчик Лесик зі своєю матір'ю і т. д. і т. п. Тому хотілось, спираючись на дані джерел і висновки фахівців, дещо розвіяти туман навколо цієї події і теми.

До 100-річчя відкриття скарбу, влітку 2012 року, в Малій Перещепині планується провести велику наукову конференцію. Сподіваємося, що у такого серйозного заходу є передумови стерти деякі білі плями у цій темі й більше наблизитися до історичної правди. Бо як писав видатний письменник і громадський

діяч Пантелеймон Куліш: «Історію неможливо змінити, треба тільки мати відвагу знати її правду. Лише тоді можна змінити нинішню жорстоку реальність».

Бібліографія

1. Бобринский А.А. Перещепинский клад // Материалы по археологии России. – Петроград, 1914. – Вып. 34. – С. 111 – 120.
2. Жаботинський П. Новосанжарщина: історичний довідник. – Полтава: ПФ «Форміка», 2006. – 184 с.
3. Жук В.Н. Из сивої давнини: Нариси з історії України та Полтавщини VII ст. до н.е. – XIV ст. н.е. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1998. – 214 с.
4. Зарецкий И.А. Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Тр. ПУАК. – Полтава: изд. ПУАК, 1912. – Вып. 9. – С. 181 – 206, I табл.
5. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область, Новосанжарський район / Авт. тексту В.А. Андрієць та ін. – Полтава: Дивосвіт, 2007. – 178 с.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР. – 1967. – 1028 с.
7. Левченко Д., Приймак В., Супруненко О. Малоперещепинський скарб (до 85-річчя унікальної знахідки). – Полтава, «Археологія», 1997. – 8 с.
8. Львова З.А. Перещепинский клад в собрании Эрмитажа// Материалы XXXI Всероссийской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. Вып. 14: «Современные и исторические проблемы болгаристики и славистики», ч. 1. – Санкт-Петербург, – 2002 – С. 19–23.
9. Мала Перещепина – перехрестя тисячоліть... Історичний нарис. – Київ – Софія, 2008. – 28 с.
10. Международен организационен комитет по подготовка на честванията на 100 годишнината от откриването на погребението на кан Кубрат и строителството на Мемориалния комплекс в с. Мала Перещепина, Полтавска област, Украйна. – Киев, 2012. – 20 с.
11. Метелкин Н.В. Сокровища и найденные клады Украины. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2006. – 192 с.
12. Низовский А.Ю. 100 великих реликвий и сокровищ Украины. – К: Арий, 2009. – 400 с.
13. Полтавщина. Історичний нарис. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 592 с. (с. 25 – 28)
14. Приймак В.В., Супруненко О.Б. Малоперещепинський «скарб». – Київ – Полтава: Вид – во «АСМІ», ВЦ «Археологія», 2005. – 24 с.

Анотація

У виданні вміщений науково-популярний нарис про обставини відкриття, склад та версії щодо походження всесвітньовідомої археологічної знахідки 1912 р. на Полтавщині — Малоперещепинський «скарб» — залишки поховання представника найвищої кочівницької знаті VII ст. н.е.

Для істориків, краєзнавців, студентської й учнівської молоді та всіх читачів, які не байдужі до минулого нашої країни і Полтавщини, зокрема.